

SOHIBQIRON YULDUZI

ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ, ИЛМИЙ ВА ОММАБОП ЖУРНАЛ

ТАХРИР ҲАЙЪАТИ АЪЗОЛАРИ:

академик Акмал Саидов
академик Анатолий Сагдуллаев
академик Дилором Юсупова
проф. Убайдулла Уватов
Спрозиддин Саййид
проф. Поён Равшанов
проф. Абдурахим Эркаев
проф. Қахрамон Ражабов
проф. Юлдуз Эргашева
проф. Баҳодир Эшов
ф.ф.д. Нафас Шодмонов
Тулқин Ҳайит

Бош муҳаррир:

Очил Бурисв

Масъул котиб:

Азизбек Норов

Нашр учун масъуллар:

Равшан Тўхтамишев

Илҳом Тогаев

Саҳифаловчи:

Баҳодир Мусаев

МУАССИС:

SOHIBQIRON SHULASI M.CH.J.

Қашқадарё вилоят матбуот ва ахборот
бонқармасида 2012 йил 12 мартда
14 076 рақами билан рўйхатга олинган.

Журнал йилда 4 мартаба чоп этилади.

Журналдан кучирма олинганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилмиз:

Қарши шаҳри, Мустақиллик шоҳ кўчаси,
2-уй. Телефон: 221-13-78. 91.466-80-32

Теришга 25.07.2019 йилда берилди.

Босишга 20.09.2019 йилда рухсат

этилди. 25.09.2019 йилда босилди.

Бичими 70x100 1/16. 8,0 босма табақ.

Адади 920 нусха. Буюртма № 677

Журнал «Photo Express» ишлаб чиқариш

корхонаси босмахонасида чоп этилди.

Босмахона манзили:

Қарши шаҳри Мустақиллик шоҳ кўчаси, 22-уй.

Электрон манзилмиз:

sohibqiron_jurnali@mail.ru

2019 йил № 3 (37)

2019 йил – Фаол инвестициялар ва ижтимоий ривожланиш йили

Журнал таниқли шоир, маънавият
жонкуяри (марҳум) Исмоил Тўхтамишев
ташаббуси билан ташкил этилган.
2010 йилдан чоп этилади.

Журнал Ўзбекистон Республикаси Вазирлар
Маҳкамаси ҳузуридаги Олий Аттестация
Комиссияси раёсатининг 2018 йил
29 декабрдаги 260/7–сонли қарори билан
«Тарих» фанлари бўйича илмий журналлар
рўйхатига киритилган.

MUNDARIJA

БОШ МУҲАРРИР САҲИФАСИ

Миллий тикланишдан - миллий юксалиш сари.....4

ЎЗБЕКИСТОН ДУРДОНАЛАРИ

Очил БЎРИЕВ, Соҳибқирон Амир Темур мероси ва
Кеш-Шаҳрисабз алломалари.....10

ХОТИРА АЗИЗ, ҚАДР АБАДИЙ

Поён РАВШАНОВ, Асримизнинг буюк сиймоси.....16
Гулом МИРЗАЕВ, Қонун - устувор, адолат тантанаси - муқаррар....20

ТАРИХ

К.БЕГАЛИНОВА, Ю.ЭРГАШЕВА, Взгляды Фараби и их значение
в развитии общественной мысли Центральной Азии.....29

Қаҳрамон РАҲАБОВ, Ўзбекистоннинг мустақилликни қўлга кири-
тиши арафасида ижтимоий-сиёсий вазиятнинг кескинлашуви
(1989-1991 йиллар).....35

Шавкат ХОНҚУЛОВ, Маҳмудхужа Беҳбудий ва Ҳамза Ҳакимзода
Нийезий педагогик меросининг тарбиявий аҳамияти.....42

Хуршид ЖУМАНАЗАРОВ, Ўзбек халқ таъбиатида ишлатиладиган
дори-дармонлар.....47

Тўймурод ХУДОЙҚУЛОВ, Академик В.В.Бартольд асарларида
Бухоро тарихий топонимлари хусусида.....53

O'ZBEK XALQ TABOBATIDA ISHLATILADIGAN DORI-DARMONLAR

Хуршид ЖУМАНАЗАРОВ,
ЎзР ФА Тарих институти, тарих фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD)

Таянч сўз ва иборалар: *Девону луғотит турк, ақрободин, туркона, мураккаб дорилар, хаб, шиёф, тарёқ.*

Халқ табобати касалликни олдини олиш ва даволашга қаратилган тадбир бўлиб, тарихан узоқ шаклланиш даврига эга. Халқ табобати этнохудудий омиллар таъсирида дунё халқлари мисолида турлича кўринишда, усулда ва шаклда учраса ҳам, у учта муҳим асосга таянади: яъни ташхис қўйиш, дори тайёрлаш ва даволаш.

Ўзбек халқ табобати анъаналари ҳам ўзига хос жиҳатлари билан бошқа халқлар табобатидан фарқ қилади. Яъни, табобат шаклан юқоридаги уч омилга таянса—да уларнинг таркибий қисмлари: ташхис қўйиш усуллари, даволаш йўллари, доривор хом-ашёлар каби ҳолатларда маҳаллий анъана ва урф-одатларнинг бевосита таъсирини кузатиш мумкин. Айниқса, доришунослик соҳасига эътибор қаратилса, уларни номланиши, таркибий қисми, тайёрлаш босқичлари ва қўллаш пайтида маҳаллий иқлим шароити, халқнинг миллий дунёқараш ҳамда ҳудуднинг ўзига хос табиати каби омилларнинг таъсири ҳисобга олинган.

Умуман, табобат анъаналарида доришунослик илми узоқ тарихий даврни босиб ўтган, халқнинг кундалик тажрибалари ва тиб олимларининг илмий кузатувлари остида шаклланиб, ривожлангани билан ажралиб туради. Тиб тарихига назар солинса, доришуносликда ишлатиладиган хом-ашёларни йиғиш, дориларни тайёрлаш усуллари, ишлатиладиган анжомлар, ўлчов бирликлари ҳамда уларни номланиши борасида бир қанча асарлар яратилган. Ушбу асарларни дорининг хусусиятига қараб икки гуруҳга ажратиш мумкин: содда дорилар ҳақидаги китоблар ва мураккаб дориларга бағишланган "Қарободин" ёки "Ақрободин" лар[10:57]. Лекин, табобатга алоқадор бўлмаган асарларда ҳам дори турлари ва уларни номланишига оид маълумотлар мавжуд. Жумладан, Маҳмуд Кошгарийнинг "Девону луғотит турк"[11:85-443] асарида табиблар қўллаган дори ва гиёҳ номларига тўхталиб ўтилган. Уларда, асосан, туркий халқлар яшайдиган ҳудудларда ўсадиган ёки учратиш мумкин бўлган ўсимлик турлари ифодаланган, жумладан: *эгит* (заъфарондан олинган дори), *ибрук* (сутдан тайёрланган дори), урумдай (захарни кесиш учун ишлатиладиган тош), *кўзлук*, *кўзилдурк* (кўз шамоллашида ишлатиладиган дори), *эгир* (қорин огригида қўлланилувчи гиёҳ), *чурни* (ошқозонни тозаловчи дори) шулар жумласидан.

XI asrda yashab, ijod etgan bolosogunlik Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билиг" ("Саодатга йулловчи билим") номли китобида доривор ўсимликлар номи билан бирга овқат ҳазм қилиш (*гувориш*), қувват дориси (*маъжун*), сурги дори (*утрум*)[14] каби дори номларини алоҳида қайд этган. Халқ табobati тавсия этадиган дорилар табиий воситаларни қўлланилиши, ножўя таъсирлар келтириб чиқармаслиги, арзонлиги, содда дориларни осон топиладиган хом-ашёлардан тез тайёрлаш мумкинлиги каби жиҳатлари билан ажралиб туради. ЖССТнинг[1:7] маълумотига кўра, дунё аҳолисининг 90%и табиий дори воситаларидан фойдаланади. Шу сабабли кейинги йилларда халқ табobati анъаналари ва доришунослик илмига бўлган қизиқиш ортиб бормоқда.

Халқ табobatiда қўлланиладиган дориларни бир талай кўринишларда туркумлаш мумкин:

- дорининг таркибига қараб: туркона (содда, таркиби асосан бир жинсли маҳсулотдан иборат бўлади ва тайёрлашда махсус ошхона талаб қилмайди) ва мураккаб дорилар - таркиби бир неча турдаги хом-ашёлдан иборат, қайнатмалар, дамламалар, маъжунлар, хабдорилар, суртадиган дорилар, шарбатлар, кукндорилар, танага қўйиб боғланадиган дорилар шулар жумласидан.

- қўлланилиш усулига қараб: истеъмол қилинадиган (кулча, хаб, бўтқа дори), баданга суриладиган (малҳам), сингдириладиган (шиёфлар).

- дориларнинг кўринишига қараб туркумланиши: қаттиқ кўринишда (хаб), суyoқ кўринишда (дамлама, қайнатма), кукун ҳолатида (талқон) ва х.к.

Халқ табobatiда дориларнинг туркумлашга қадимдан катта эътибор қаратилиб, бу соҳада фаолият юритган Ибн Сино, Исмоил Журжоний, Бадруддн ибн Муҳаммад ибн Баҳром ад-Қалонисий, Абул-Ғозийхон ибн Араб Муҳаммадхон Чингизий Хоразмийлар кабиларнинг асарлари дорилар ва уларнинг хусусиятларига бағишлаб ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Республикамизда табobat ва гиёҳларнинг шифобахш хусусиятларига бағишланган асарларнинг чоп қилиниши аҳолининг тиббий саводхонлигини оширишга хизмат қилаётган бўлса, йиллар давомида халқнинг тўпланган тажрибалари натижасида аксарият содда кўринишдаги дорилар уй шароитида мустақил равишда тайёрланади. Халқ табobati тавсиялари асосида уй шароитида тайёрландиган дори-дармонлардан аксарият ҳолларда дамлама (настой), қайнатма, суртма, малҳам, обзан (ванна), жомча (ванночка), бўқтирма, бозиллатма (компресс), кукун кўринишида бўлади[12:15]. Уй шароитида содда дориларни тайёрланишнинг яна бир сабаби мавжуд гиёҳ ва бошқа зарур маҳсулотларнинг эркин савдо қилиниши ва тайёрлаш учун махсус жиҳозлар талаб қилинмаслигидир.

Мураккаб турдаги дориларни тайёрлаш махсус билим ва шароит талаб қилгани учун бугунги кунда ҳам уларни табиблар тайёрлаб тавсия этадилар. Мураккаб дориларнинг таркиби бир неча тур маҳсулотларни ўзида қамраб олади ва тайёрлаш ҳам бир қанча босқичлардан иборат. Масалан, айрим дориларни тайёр бўлиш муддати жуда узоқ бўлиб, табиблар бундай дориларни "подшолар маъжуни" дейишади. У йигирма йилда тайёр бўлади, қирқ йилгача кучаяди, олтмиш йилдан сўнг кучи пасаяди. Қадимда подшолар ёш табибга шундай дори тайёрлашни буюрган ва қариганда фойдаланишни кўзлаган. Ёки, бу маъжунни табибнинг отаси тайёраб, ўғлига мерос қолдириб кетади ва ўғли дори мароми-

га етгач, ундан фойдаланади[5]. Мураккаб дориларни беморнинг умумий аҳволи, мизожи ва касалликнинг қайси босқичда эканлигига қараб ичиш давомийлиги ва миқдори белгиланади. Табибларнинг аксарияти дориларни ўзлари тайёрлайди ва уни таркибини қаттиқ назорат қилади. Дориларнинг тайёрлаш босқичлари, муддати, таркиби ва қандай касалликларга даво бўлиш хусусиятларига қараб табобатда айримлари мунтазам қўлланса, айримлари аҳён-аҳёнда ишлатилади. Дори-дармонлар ичида энг кўп тарқалгани хапдори, капсула ҳамда шифобахш ўсимликларнинг дамламалари, қайнатмалари, малҳамлари ва ҳоказо[9:244]. Булар, одатда, ичилади, жароҳатга қўйилади.

Табобатда дориларни туркумлашнинг кенг тарқалган шаклларида бири унинг қўлланиш усулига кўра ажратишдир. Дориларни қўллашда мавжуд касаллик инсон танасининг қайси қисмида эканлигига алоҳида эътибор берилади. Ички орган касалликларига истеъмол қилинадиган дорилар кўпроқ берилса, тананинг ташқи қисмидаги жароҳатларга суриладиган дорилар қўлланилади[8].

Қуйида мавжуд адабиётлар таҳлили ва этнографик тадқиқотлар натижасида олинган маълумотлар асосида халқ табобати доришунослигида кенг тарқалган дори номлари ва ўзига хос жиҳатларига тўхталиб ўтилган. Халқ табобатида қўлланиладиган дори турлари йирик уч гуруҳга ажратилган ҳолда ўрганилган:

Ичиладиган ва истеъмол қилинадиган дорилар.

Талқон. Баъзан у *кужун дори*, *сафун* деб ҳам юритилган. У анъанавий табобатда энг кўп тавсия қилинган дори тури ҳисобланади[13:52]. Талқон дорилар асосан ичишга тавсия қилинган, баъзи вақтларда турли яраларга сепишга ҳам берилган. Бугунги кунда халқ табобати ёки доришуносликка бағишлаб нашр қилинган адабиётларнинг аксариятида уй шароитида тайёрлаш мумкин бўлган талқон дориларнинг турлари берилган.

Кулча. Бу турдаги дорилар халқ табобатида қадимдан қўлланилган. Бугунги кунда ҳам аксарият табиблар истеъмол қилинадиган дориларни кулча кўринишида тавсия этишади[4]. Ҳатто уни табиблар инсон ҳаётини енгилишига қўймайдиган "юлдуз кулчалар"и деб ҳам атаганлар.

Ийараж – юнонча сўз бўлиб, ўзбек тилида *мослаштирилган*, *тузатувчи* деган маънони билдиради. Бошқа манбаларда *ийараж* сўзи юнонча "муқаддас дори"[2:139] деган маънони билдириши айtilган. Табиблар айрим ҳолларда ийаражни сурги дори сифатида ишлатишади.

Бўтқа дори. Юмшоқ дори турига кириб, асосан ичиш учун қўлланилган. Табиблар кўпинча ёш болаларга ушбу турдаги дориларни тавсия этишади. Сабаб, дорини хаб ёки кулчадан кўра бўтқа кўринишида бўлиши фойдаланишда жуда қулай[6].

Жуваришн – форсча гуваришн сўзини арабча шакли бўлиб, "овқатни ҳазм қилмоқ" деган маъно англатади[2:138]. Ўрта аср манбаларида бу турдаги дорилар эрон ҳакимларининг ихтироси эканлиги айtilган. Жуваришнлар меъданинг ишини яхшилаш ва ҳазмни кучайтириши мақсадида тавсия этилади.

Шарбатлар. Шарқ табобатида кенг тарқалган дори арабча *сируп* (сироп)[15] сўзидан олинган. Бугунги кунда шарбатларни ёзда турли шифобахш гиёҳлар ва мевалардан тайёрлаб, йил давомида фойдаланиш имконияти мавжуд. Инсон орга-

низмида суюқлик балансини таъминлаш ва ошқозон, горақ касалликларни даволашда табиблар ушбу воситадан фойдаланишади. Шарбатлар талқон ва қисман кулча дорилар сингари бошқа мураккаб дориларга нисабат уй шароитида кўпроқ тайёрланади.

Арақи (дистиллат) қадимий анъанавий дори тури ҳисобланади. Арақ'-форсча сўз бўлиб, *хайдалган* хушбўй сув деган маънони билдиради. Табиблар арақини тайёрлашда қўшимча ҳид берувчи восита сифатида хушбўй гуллардан фойдаланганлар[5].

Хаб. Хаб дориларни тайёрлашда унинг таркибига кирадиган ўсимликлар айрим-айрим ҳолда янчиб эланади. Сўнгра қайнатилади ва сузилиб, таъм берувчилар таъсирни узайтирувчи моддалар (асал, кунжутмойи, арпа уни) қориштирилади.

Маъжун. Маъжун номи маожин араб сўзининг луғавий маъноси, қорилган ва хамир қилинган дегани. Маъжун дорилар янчиб, эзиб аралаштирилган мураккаб дори тури ҳисобланади ва уни тайёрлаш узоқ муддатни талаб қилади. Тайёрланган маъжун қирқ кунгача алоҳида қўйилади, шундан сўнг ишлатишга тавсия қилинади[13:56]. Маъжун билан жуваришларнинг тайёрлашдаги асосий фарқ бу маъжун таркибига кирадиган дори воситалари майдалаб янчиб эзилади, жуваришда эса йирикроқ қолдириб майдаланади. Маъжунга кўпинча асал қўшилади[7].

Сингдириладиган дори тури.

Шиёфлар (шоффа). Шиёфлар икки хил бўлади. Биринчиси кўз ва бурун касалликларида қўлланиладиган хили, иккинчиси эса ички касалликларда ишлатиладиган турлари. Қандай касалликка қарши қўлланилишига қараб унинг хажми ўзгариб боради. Масалан, Боситхон Шоший - "ички касалликлар учун шиёфнинг узунлиги олти бармоқдан кам бўлмаслиги керак" - дейди.[3:38].

Суриладиган дорилар.

Йигма. Йигма дорилар табиб томонидан тўпланган гиёҳларни қисмларининг йигиндиси ҳисобланади. Масалан: гули, илдизи, меваси ва х.к. Йигма дори қарийб хом-ашё ҳолатда бўлиб, беморга керакли миқдорда буюрилади. Йигмалардан асосан содда дорилар тайёрлаш ёки уй шароитида қўллаш мумкин бўлган даволаш усулларида фойдаланилади, яъни ундан қайнатма, дамлама, кукун кабиларни тайёрлаш мумкин.

Тарёқ. Унинг келиб чиқиши ҳақида X-XI асрларда яшаган олим Абу Абдуллоҳ ал Хоразмий "Мафотих ул-улум" асарида *тарёқ* сўзини юнонча "тирийун" сўзидан олинган деб ёзади. Унинг таркибида камида 40-60 тадан ортиқ доривор воситалар бўлганлиги учун кўп касалликларга даво бўлади. Тарёқни узоқ муддатга сақлаш имконияти бўлган ва табиблар кўпинча заҳарланган беморларни даволашда кенг қўллаган. Айниқса, чаён, илон ва шунга ўхшаш чақувчи ҳайвонларнинг заҳарига қарши ишлатилган.

Мураккаб дориларни тайёрлаш учун алоҳида жиҳозлар ва лаборатория (ошхона) зарур ҳамда табибдан катта тажрибани талаб қилади. Табиблар доришunosлик илми доирасида изланиш олиб боришганида, аввало ўзига қадар яратилган асарларни ўрганади. Аксарият доригар табиблар олдинги табиблар тавсия

этадиган дориларни такомиллаштиришга ва айрим четдан келадиган хом-ашёлар ўрнини маҳаллий воситалар ёрдамида тўлдириб янгича кўринишга келтирига муваффақ бўлишган. Шунинг учун тиб асарларида бир кўринишдаги дори турларини бир қанча олимлар номи билан аталадиган шакллари мавжуд. Масалан, табобатда маъжунни 160 дан ортиқ турлари бор. Тадқиқотлар жараёнида аксарият табибларнинг дори тайёрлаш учун шахсий ошхоналарга эга эканлигини гувоҳи бўлдик: Бухорода Ато Кенжаев, Самарқандда Салим Абдуллаев, Наманганда "Шарқ табобати" маркази, Қашқадарёда Абдуқаҳҳор Хонназаров шулар жумласидан. Олиб борилган этнографик тадқиқотлар жараёнида юқорида келтирилган дориларнинг аксарияти замонавий табиблар томонидан тайёрланишининг гувоҳи бўлдик. Лекин, баъзи мураккаб дорилар ва тайёрлаш жараёни узоқ вақт талаб қиладиган малҳамларни тайёрлаш билан боглиқ анъаналарни амалиётда кам учратдик. Замонавий тиббиёт, фармакологияни тараққий этиши ва республикада халқ табобатига расмий мақом берилмагани халқ табобатининг турли йўналишлари қаторида доригарлик илмида ҳам айрим қийинчиликларни юзага келтиради. Табиблар билан бўлган суҳбатлар ва беморлар ўртасидаги сўровномалар асосида таъкидлаш жоизки аксарият табиблар ўзлари қўлайдиган дорилари таркиби ва ишлатиш қоидаларини сир тутадилар. Чунки, табибнинг кейинги фаолияти ва моддий эҳтиёжи шунга боглиқ. Масалан, беморларнинг фикрича, катгақўргонлик Б. Эргашев мижозларининг дори ичишини шахсан ўзи назорат қилади ва малҳамни хонадан ташқарига чиқаришга йўл қўймайди. Нурободлик табиб А. Ярмагов тайёрлаган дориси илон захридан иборатлигини айтадию, уни тайёрлаш жараёни, тўла таркиби ҳақида тўхталишни ёқтирмайди. Бу ҳолатлар ҳам мавжуд табобат дорилари ҳақида тўла маълумот тўплашда айрим муаммоларни юзага келтирди.

Гиёҳ қисмларини йигиш, дори учун ҳайвон аъзоларини танлаш, минералларни топиш ва уларни тозалаш, куйдириш, керакли миқдорини аниқлаш кабилар халқ турмуш тарзи ва табиблар фаолиятида сақланиб қолган. Бугунги кунда ҳам аксарият табиблар доригарлик устида изланишлар олиб боришмоқда.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар рўйхати:

1. Traditional medicine strategy 2002-2005. – Geneva: World Health Organization, EDM, 2002.
2. Алекперли Ф. Тысяча и один секрет Востока. том II. – Баку: Нурлан, 2008.
3. Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший. Қонуни Боситий. I-китоб. Даво тадбирлари. – Т.: «Турон замин зиё», 2003.
4. Дала ёзувлари. Наманган вилояти Уйчи тумани Ғайрат қишлоғи, 2016 йил.
5. Дала ёзувлари. Самарқанд вилояти Нарпай тумани Қорасийроқ қишлоғи. 2016 йил.
6. Дала ёзувлари. Сурхондарё вилояти Термиз шаҳри Алпомиш маҳалласи, 2016 йил.
7. Дала ёзувлари. Сурхондарё қилояти Ангор тумани Қорасув қишлоғи, 2015 йил.
8. Дала ёзувлари. Фаргона вилояти Фаргона тумани Миндон қишлоғи, 2014 йил.

9. Жураев А. Халқ таботати. - Т.: «Шарқ», 2008.
10. Каримова С. Қарободин-доришунослик китоби // Шарқшунослик. 1993. № 4.
11. Маҳмуд Кошгарий. Девону лугатит турк. 1-том. - Т.: Фан, 1960.
12. Набиев М. Чотқол неъматлари. - Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги номидаги тиббиёт нашриёти, 2004.
13. Собиров Р. Хоразм анъанавий таботатида доривор ўсимликларни ўрганиш ва улардан фойдаланиш. - Хива: Хоразм Маъмун академияси ноширлик бўлими, 2011.
14. Тойжонов К. Таботат гулдастасининг ифорлари // «Тошкент оқшоми». 1994 йил 28 декабрь.
15. Холматов С. Доривор ва зиравор ўсимликлар // tfi.jethost.uz/intranet/Elibrary/Usimliklar/index.htm.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада ўзбек халқ таботатида ишлатиладиган дориларнинг хусусиятлари келтирилган. Дориларнинг кўриниши, таркиби ва қўлланилиши ва тарихига оид этнографик материаллар таҳлил қилинган. Шунингдек, халқ таботати доришунослигида ишлатиладиган турли хом-ашёлар борасида ҳам маълумотлар берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описываются особенности лекарственных средств, используемых в народной медицине Узбекистана. Проанализированы этнографические материалы по внешнему виду, составу и истории препарата. Он также содержит информацию о различных сырьевых материалах, используемых в народной медицине.

RESUME

This article describes the features of medicines used in folk medicine in Uzbekistan. Ethnographic materials on the appearance, composition and history of the drug are analyzed. It also contains information on various raw materials used in traditional medicine.

